

салар айни муддао бўларди. Истиклол даврининг орқали халқлар дўстлигига хизмат қилишда. Бу жараён, барча ижодкорлар олдига қўяётган асосий айниқса кейинги икки-уч йилда юксалиб бораётгани талабларидан бири ҳам шунда-адабиётлар дўстлиги таҳсинга лойиқдир.

Адабиётлар

1. Бердақ. Сайланды шығармалары. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1997.
2. Бердақ шъриятдан. -Тошкент: 1983.
3. Миртемир. Асарлар. 4 жилдлик. 3 жилд. -Тошкент: 1982.
4. Миртемир. Қарақалпақ дәптери. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1980.
5. Қурбанбаев Б. Бердақ ва ўзбек адабиёти. -Тошкент: 1982.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 9 том. -Ташкент: 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Миртемирнинг қарақалпоқ адабиёти билан алоқалари Бердақ шеърляти ва достонларидан қилган таржималари, шунингдек, “Қирқ киз” эпосининг ўзбек тилига таржималари ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается связь Миртемира с каракалпакской литературой, переводы стихотворений и поэмы Бердаха, а также эпоса “Кырк кыз” на узбекский язык.

SUMMARY

The article considers the connection of Mirtemir with Karakalpak literature, translation of Berdakh's poems, as well as the epos “Kirk kiz” into Uzbek.

«САЯТХАН-ХАМРА» ДЭСТАНЫНДАҒЫ КУЛЬМИНАЦИЯЛЫҚ ШЕШИМЛЕР

Ф.А.Максегова - докторант

Ўзбекистон Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар
илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: достон, миллий ижод, миллий хусусиятлар, сюжет, эпизод, мотив, композиция.

Ключевые слова: дастан, национальное творчество, национальные особенности, сюжет, эпизод, мотив, композиция.

Key words: epos, national creation, national characteristics, plot, episode, the motive, composition.

«Саятхан-Хамра» дэстанын ўйрениў арқалы, ата бабаларымыздың узақ эсирлер даўамындағы турмыс-лық машқалаларын, халықлар аралық қатнасықлардың гейпара ўлгилерин, миллий дәретиўшилиқ қәбилетлериниң жемислерин, ўрп-әдет, дәстүрлерин улыўма миллий өзгешеликлерин баҳалаў имканиятина ийе боламыз.

«Саятхан-Хамра» дэстанындағы ўақыялардың шешилиўин тәмийинлейтуғын сюжетлер, эпизодлар, мотивлер дәретпениң пүтин баслы мазмунын жуўмақлаўшы характерге ийе болады. Бул ўақыяларға шекемги болған қарама-қарсылықлар кем-кемнен күшейип өзлериниң анық нәтийжелерин сәўлелендирўге шекем көтериледи. Мәселен, Хамра-Саятхан менен оның бағында ушырасқаннан кейин ол жерде әдеўир ўақыт иркилип қалыўы, сүйген яры менен, оңашада айшы-ишретте өмир кешириўи, хәр қыйлы бағ сейиллери қахарманлардың мақсетлерине жетиў жолындағы ҳәрекетлерин қәлиплестириўге хәм беккемлеўге жәрдем береді. Яғнай, олар бир-бирине қосылыўға, ел-журтына қайтып той-тамашаларын өткерийўге кириседи. Олардың рәсмий түрде қосылыўы аңсат болмайды. Ең шешиўши қыйыншылықларды басларынан кешириўге туўра келеди. Яғнай, ўақыялардың кескинлесиўи өзиниң ең жоқарғы шегине жетеди. Дэстандағы Саятханның әкеси Маматхан (Мәмметхан) қызының не менен шуғылланып жүргенинен хабарсыз болады. Қызының «қылмыссы» ҳәрекетлерин биреўлер арқалы билгеннен кейин, бундай қолайсыз ислердиң алдын алыўға барынша ҳәрекет етеди. Дэстанның қарақалпақ версиясында бул сюжеттиң орайында Маматханның өзи турады хәм қызының изинен бир өзи (вариантларда 40 әскер менен) куўады.

Саятханның өз журтынан шығыўы қарақалпақ вариантларында хәр қыйлы өзгешеликлерге ийе. Биринде Саятхан «Атасының сейисханасынан еки жорғаны келтирип, тилладан егерлеп, ушығадан терликлеп, еккисине еки ғалы қоржын қызыл тилләны бөктерип, бирисине өзи минип, бирисине Хәмиражанды миндирип, үш жүз алтмыш қызларға жуўап берип» [1:224-225] жолға түседі. Бунда ели-журты менен хошласыў түриндеги сынсыўға оғада жақын ишки туйғылар сәўлеленеди:

Қызыл шәндән гүл орадым беліме,
Ашық болдым ярдың шийрин тилине,
Сапар еттим хан Хәмиренің елине,
Жуўап берши қызлар кетмели болдым.

Бағы-бостанымнан кешип бараман,
Айралық араға түшип бараман,
Ышқы отына күйип-писип бараман,

Жуўап бер пәрийлер кетмели болдым . . . [1:225].

делинсе, оның басқа вариантында Хамра өзиниң ели-журтын сағынғанын айтып бирге кетиўди өтиниш етеди.

Хәмира көңли сени алып кетмели,
Анда барып бирге ишрет етмели,
Жүриң бирге, ярым, елге кетели,
Енди өз журтыма кетмели болдым [2:274].

Буған жуўап ретинде Саятхан: «Сизиң елде нелер бар?» деген мәниде сораўлар берип, Хамра оған жуўаплар қайтарып яғлы-бәхәр айтысады. Ақырында, Хамраның берген жуўапларына кеўли толғаннан кейин, бирге кетиўге қайыл болады хәм «Саятхан пәрий атасына Бану деген кәнийзин жиберип, ат-жарақ, әспабы менен еки ат алдырады. Ат-жарақ аслахаларын көрип Хамраның ўақты хош болып . . . Саятхан пәрий он түйеге ғәзийнелерин жүклеп, қымбат бақалы малларға үстин толтырып, Саятхан да үстине еркек липасын киийп, аттың үстине минип, найза, қылыш, жай урыс аслахаларын белине бәнт етип, түйелерди жетелеп, Хамражанды жанына алып, кешлетип жолға раўана болдылар» [2:275]. Көринип турғандай, бул вариантта қыздың узатылыўына байланыссыз ўрп-әдет, дәстүрлериниң излери байқалады. Деген менен, миллий дәстүрлердиң «бузылыўы да», басқаша түс алып тәрийпленіўи де көбирек ушырасады. Әдетте, лирикалық рухтағы дэстанларда қыз бенен жигит бала ўақытларынан баслап ақ, хәттеки, туўылмасларынан бурын ақ бир-бирине атастырылып қойылған болады. Соң олардың тәғдирлери айра түсип бирин-бири излеў менен ўақыя раўажланып бара береді. Ал, бул дэстанда усы баслама сақланғаны менен ўақыялардың желиси қахарманлардың түс көриў мотиви менен даўам етеди. Қыздың ата-анасының болажақ күйеўи хәққында улыўма хабар болмайды. Тек қыз себепши болғаннан кейин барып, бул сыр ашылады. Бундай жағдайда ата-ананың

ғәзеби артатуғыны, қызының хәрекетлерине қарсы туратуғынлығы тәбийи. Маматханда сондай жағдайға түседі хәм конфликтти күшейтиўши күшке айланады. Ол қызының бийтаныс, әлле биреў менен қашып кеткенине қатты қәхәри келеди хәм қызын алып қалыў ушын, айыпкерлерди жазалаў ушын бар мүмкиншиликлерин ортаға салады. Бул ўақыялардың шешими дәстанның қарақалпақ версиясында Маматханның қызын бир өзи қуып кетиўи менен баян етиледі. [1:227] Ал, екінши вариантында Маматхан қызын қырық әскер менен биргеликте қуып кетеди. Әлбетте, бул орында дәстанды атқарыўшы бақсылардың жеке баянлаў усыллары басшылыққа алынған. Деген менен, батырлардың ямаса жаўлардан кек алыўшы қахарманлардың сапарға бир өзинин атланыўы ески мотивлердин бири сыпатында көплеген миллий дәстанлармыздың мазмунларынан орын алған. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларында батырдың қасында қырық жигиттин («Қоблан») яки болмаса қырық қыздың («Қырық қыз») жүриўи-үйреншиликі дәстүр. Демек, қарақалпақ бақсылары сюжет таңлаў мәселесинде өзлеринше дәстүрли мотивлерди пайдаланған ҳалда ис алып барған деп есаплаймыз. Қала берсе, «Қашқынлардың» изинен көп сандағы әскерлер топарының жиберилиўиде турмыслық ҳақыйқатлыққа туўра келе бермейди. Бизин ушын ең баслысы, «Қашқынларды қуыўи» мотивиниң сақланыўы болып табылады. Дәстанның түркменше вариантында да бул сюжет сақланған хәм кеңирек сүүретленген. Маматхан қызын қайтарып әкеліў ушын Маметсүйин сәрдардың қасына қырық жигитти қойып хәм бес жүз нөкерди жибереди [3:162]. Өзбекше версиясында болса қашып баратырған Хамра менен Саятханның изинен 4000 ләшкер жибереди [4:126]. Қандай жағдайда да, қашқынларды қуыўи ўақыясы дәстандағы конфликтлик жағдайлардың шийеленискенлигин аңлататуғын өзгешеликлери менен көринеди.

Дәстанның версиялары хәм вариантларындағы ўақыялардың шийеленисийи хәм шешимлери толық бир бағдардағы мазмунлық уксаслықларға ийе болғаны менен олардың баянланыўы хәр қыйлы түрде сәўлеленеди. Мәселен М.Мәтсапаев вариантында Саятхан Хамраның кийимин кийип, атасының алдында, өзи бир хошбарна йигит болып тура қалды деп сүүретленген. Ол атасын өзи қарсы алып, оның менен Хамра ретинде атасының жүзигиниң қасын атып түсириўге шәртлеседи. Маматхан «Хамраны енди атпақшы болып атырғанда ол: әй ата, тоқтаңыз, ирет миймандики болады, жас жанды сынап көрмей ашықтың қанына қалмаңыз, қолыңызды көтерин, ийин аўыртсам, қолыңызды талдыртсам, онда мен хәм, қызыңыз хәм өзиниздики болсын. Әгер хеш жеринде аўыртпай алтын жүзигиниң қасын ушырсам, қызыңызды маған тапсырып қоя берин деген шәртти қояды. Патша бул шәртке қайыл болады. Шәрт орынланғаннан кейин» Мамметхан патша хайран болды «Бәрекелла! Назаргарда хошбарна жигит екен, бул қызымды қор қылмас, әй жолы болсын» деп өз қарсылығын тоқтатады [1:227]. Усының менен дәстанның түйини шешиледи. Ал, Жуман бақсы вариантында болса усы ўақыялардан кейин ашық-машықлардың тағы бир күшли қарсылыққа дус болыўы сөз етилген. Ашық-машықлар таўда бир булақ бойында түнде от жағып дем алып отырғанында оларды Бәрзеңги дәў көрип тутқынға алады. Жетегиндеги еки түйесин кәбап қылып жейди, үш түйесин қазанға салады. Дәў жоқта Саятхан Хамраға қолындағы жипти тиси менен шештирип бармағындағы жүзиктиң қасындағы сақлаўлы турған зәхәрди қазанға салып дәўди өлтиреди [2:277]. Бул ўақыялардың баянланыўындағы бир дыққатқа аларлық жери Хамраға қарағанда Саятханның алдында гезлескен қыйыншылықлардан қутылыўға, оларға қарсы илаж-шаралар көриўге көбирек күш, ақыл

жумсағанлығында болып табылады. Ашықлар ортасындағы тосқынлықларды жеңиўге ҳаял-қызлардың араласыўы, хәтте, өзлери бас-қас болып болажақ жу-байларына жол ашып бериў мотивлери де дәстан дөретиўдеги дәстүрли усыллардың бири қатарында қарақалпақ халық эпикалық дөретпелериниң көпшилигинде ушырасады. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы Баршын, Құртқа, Гүлайым, Айпарша, лирикалық дәстанлардағы Шахсәнем, Саятхан хәм т.б. усындай ақыллы хәм батыр қызлар сыпатында тәрийпленеди.

«Халық ертеклери хәм дәстанларында батырлық хәм мергенлик өнерлери менен даңқ шығарған ҳаял-қызлар ҳаққында көп мағлыўматлар сақланған. Әсиресе Өзбек халық дәстанларында әне усындай батыр алып қызлар образы айрықша ықлас пенен сөз етиледі.» [5:6] деген өзбек халық дәстанларында ҳаял-қызлар образын арнаўлы изертлеген алым Г.Мусинаның пикири Қарақалпақ халық дәстанлары ушын да характерли. Саяттың батыр хәм мерген қыз сыпатындағы келбетин түркмен алымлары да жоқары бағалайды «Келтирилген эпизодларда Саяттың қахарманлық (батырлық) келбети ашылады. Басқа қыйыншылық түскен ўақытлары ол өзін хәм сүйиклиси Хамраны қорғаўға таяр турады» деп батыр қыздың ерлик ислерин белгилеп өтеди [3:33-34]. Дәстанның түркмен версиясында Саяттың жүзиктиң қасын атып түсириў эпизоды жоқ, бирақ, ол атасы изинен жиберген Маметсүйин менен болған диалогларында, атасы изинен әскер тартып келгендеги Суўлыхан менен болған урысларда батыр қыз сыпатында көзге түседі хәм усы батырлық хәрекетлери ушын атасынан Хамра менен қосылыўға ырзашылығын алады [3:201-203]. Өзбекше вариантында да усы сюжет қайталанған. Бирақ, онда Саят мерген қыз сыпатында Маматсүйинниң бир әскериниң басындағы алманы атып түсирип изинен келген қуўғыншылардың үрейин қайтарады. Тағы бир эпизодында бәрзеңгилерге (адам жеўшилер- адамхорлар) ушырасып, олардан да, аман-саў қутылыўға ериседи. [4:91-97] Соңынан Саятханның ләшкер тартып қызының изинен келиўи, Абдулла хан менен урыста Саят пенен Хамраның оған жәрдем бериўи сыяклы сюжетлер бирикпеси сақланған. Дәстанның түркмен хәм өзбек версияларында сюжетлердеги шийеленисийи хәм шешилиў баскышлары әдеўир кең сәўлеленгенлигин тән алыўымыз керек. Олардағы сөз етилген ўақыялар анағурлым толық шешимлерин тапқан. Бул пикир қарақалпақ версиясында тийисли шешимлер жоқ деген түсиник келтирип шығармаўы тийис. Қарақалпақ версияларындағы сюжетлердин қысқалығы хәм текстте Хамраның ҳаялы Сәрбиназдың тәғдирине байланыслы сюжетлердин орын алыўы менен жуўмағында ол ҳаққында сөз болмаўы миллий дөретпениң пүтинлигине кесент келтирмейди. Бул бақсылардың (атқарыўшылардың) ўақыяларды қабыл етиў хәм өзлеринше баянлап бериў қәбилетлери менен байланыслы болыўынан тысқары, олардың миллий үрп-әдетлеримизге садықлығының да жемиси болып табылады. Қарақалпақ халық дәстанларында көп қатын алыўшылыққа байланыслы сюжетлердин оғада аз ушырасатуғынлығын, тийкарғы мақсет үйлениўге қаратылғанлығын хәм ашық-машықлардың өз мақсетлерине ерисип муратлары хасыл болатуғынлығын дәлиллеўши ўақыялық ямаса эпикалық факторлар оғада көп. Бизин пикиримизше, Сәрбиназдың (Сәлбинаяз) ўақыялардың шешиминде тилге алынбаўы да усындай себеплерге байланыслы бақсылар тәрәпинен қабыл етилмеген болыўы керек. Яғный, олар (бақсылар) ўақыялардағы феодалистлик көзқараслардан аўлақ, бар дыққат-итибабын бирин-бири түслеринде көрип ғайбана ашық болған Саят пенен Хамраның тәғдирлерин баян етиўге қаратқан. Дәстан ўақыяларының шешими де усы пикиримиздин

дурыслығын тастыйықлайды.

Дәстанның композициялық сыпаттарын сөз еткенде, әлбетте, олардағы ұақыяларды, сюжеттерди, эпизодларды баян етіуге қаратылған қосық пенен қара сөздің өз ара уйғынласуыын хәм солар арқалы баянлаудың избе излик принциптериниң орынлы пайдаланылғанлығын айрықша атап өтиўимиз тийис. Дәстандағы прозаның пайдаланыў усылы да басқаша, басқа дәстанларға қарағанда көбирек қахарманлардың монологларын, диалогларын, тәрийплерин сөз ететуғын қосықларды бир-бири менен байланыстырыўшы хызмет атқарады. Проза түринде баян етилетуғын ұақыялар дәстан қахарманларының ис хәрекетлерин сүўретлеўге қаратылған. Олардың ой-туйғылары ишки кеширмелери терең лирикалық рухтағы қосық қатарлары менен бериледи. Солардың араларында «бир сөз деди», «бир сөз айтты», «бир ғәззел айтты», «бул сөзди айтқан екен», «және бир сөз деди», «Саятханның сорап, Хамраның жуўап бергени» сыяқлы сөз дизбеклери гезектеги қосық түринде берилетуғын ой-пикирдин қысқа түргеги мазмунларын өз ишине сиңдирген прозалық усылдың жуўмақлаўшы бөлегин тәмийинлейди. Бул усыл проза хәм поэзия аралас барлық дәстанлық дәретпелер ушын да характерли. Бирақ, олардың басым бөлегинде ұақыяларда қосық түринде баянланады. Ал «Саятхан Хамра» дәстанындағы қосықларда ұақыя жок, олар қахарманлардың мурат-мақсетлерин, әрман туйғыларын ишки күйиниш-сүйинишлерин терең лиризмлер менен сәўлелендиретуғын қосықлардан ибарат. Бул жағдай лирикалық дәстанларға ғана тән өзгешелик болып, олардың «Саятхан-Хамра» дәстанында жийи пайдаланғанлығын атап өтиўимиз тийис. Профессор Қ.Мақсетовтың белгилеп өткениндей: «Қарақалпақ шайырлары, бақсы хәм сазенделери «Саятхан-Хамра» дәстанының миллий дәстүрлерге толы өз алдына сулыў бир версиясын дәреткен. Бул дәстанның насырында, қосықларын да, атқарылатуғын намаларында бес бармақтай байқалады» [6:293-294] дегенде халықлық дәретпелерин усы тәреплерин нәзерде тутқан еди.

Дәстан ұақыяларының басланыўын, раўажланы-

ўын, шийеленисиўин хәм шешимлерин тәмийинлеўши факторлар тутасы менен бир композициялық бағдарға ийе болып, тийкарынан, миллий версиямыздың өзіне тән болған үлгилерин келтирип шығарады. Ондағы пайдаланылған сюжетлик, эпизодлық ұақыялар араларындағы ишки конфликтлер, мәселен, Хамраның түсинде Сәрбиназды көрип, оны излеп кетиўине қарсылық еткен әкесиниң, анасының, әсиресе, Сәрбиназдың (Сәлбинияз) хәрекетлери, әкеси Ашық Ахметтиң баласы менен бирге кетиўиндеги гейпара ұақыялық қарама қарсылықлар, Саятханның бағындағы қыйын кеширмелер, ашықлардың бир бирине болған қызғаныш сезимлери, Хамраның Сәрбиназға болған сағыныш туйғылары, бул сырын удайы Саятханнан жасырып жүриўи, қахарманлардың бир бирине болған исенимлери хәм гүманланыўлары дәстан ұақыяларының кем-кемнен раўажланыў басқышларын пайда етеди хәм бул ұақыялардың шешиўши басқышқа көтерилюўине тийкар салады.

Дәстандағы ұақыялардың кескин түс алыўы Хамра менен Саятханның қашып кетиўи менен басланады. Бунда ашық-машықлардың өз мақсетлерине ерисиў жолындағы хәрекетлери үлкен конфликтлик жағдайларды жүзеге шығарады. Өз қызының Мәметханға бийтаныс, бийгана адам менен кетип қалыўы патшаның жанына қатты батады. Соның ушын да, ол қызын изине қайтарыў ушын барлық шараларды көриўге мәжбүр болады. Патша тәрепинен иске асырмакшы болған илажлар Саятхан менен Хамраның өз мақсетлерин әмелге асырыў жолындағы ең баслы тосқынлық есапланады хәм олар усы қыйыншылықларды бастан кешириўи, олардың үстинен жеңиске ерисиўи шәрт. Нәтижеде, ашық-машықлар бул қарама-қарсылықларды жеңип мурат-мақсетлерине жетеди. Көрип турғанымыздай, ишки конфликтлер ұақыялардың раўажланыўын тәмийнлесе, бас конфликтлер ұақыялардың писип жетилисиўине, жуўмақланыўына тийкар жаратып береді. Дәстан дәретиўдеги миллий усыллардың пайдаланыў дереклерин белгилеўге де усы конфликтлик халатлардың әхмийети үлкен.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры, 14 том. «Ғәрип Ашық, Саятхан Хәмира». -Н.: «Қарақалпақстан», 1985.
2. Қарақалпақ фольклоры, 36 том. Саятхан Хәмира. -Н.: «Илим» 2011.
3. Хурлукга и Хемра, Саят и Хемра. -М.: «Наука», 1971.
4. Сәед ва Хамро. -Т.: «Фан», 1964.
5. Мусина Г. Узбек халық достонларида Хотин-қызлар образи. -Т.: «Фан», 1983.
6. Мақсетов К.М. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. -Н.: «Билим», 1996.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада «Саятхан-Хамра» дастаныни ўрганиш натижасида миллий ижод, урф-одатлар ва анъаналарнинг миллий хусусиятларини баҳалош имконияти мавжудлиги, «Саятхан-Хамра» дастанидаги воқеаларнинг ечимини таъминлайдиган сюжетлар, эпизодлар, мотивлар асарнинг якуний характерге эга эканлигини очиб беради. Қорақалпоқ жировлари сюжет танлаш масаласида ўзларининг анъанавий мотивларидан фойдаланган ҳолда иш олиб борган. Мақолада достон воқеаларининг ривожланишини таъминловчи омиллар тўла бир композицион йўналишга эғалиги, асосан, қорақалпоқ версиясининг ўзига хос намуналарини келтириб чиқариши таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье в результате изучения дастана «Саятхан-Хамра» мы имеем возможность оценить национальные особенности продуктов национального творчества, обычаев и традиций. В статье раскрыто, что сюжеты, эпизоды, мотивы в содержании творчества имеют законченный характер. Каракалпакские баксы, используя свой программный мотив в выборе сюжета, вели над этим работу. В статье анализируются, что факторы, способствующие развитию событий, они имеют единое композиционное направление и каракалпакская версия имеет свои, только ей присущие особенности.

SUMMARY

In the article, in the result of studying the dastan «Sayathan-Hamra», we have an opportunity to evaluate the national characteristics of the products of national creativity, customs and traditions. The article reveals that its plots, episodes, motifs in the content of creation, having complete characters. Karakalpak jirau, using their programmatic motive in choosing the plot, worked on this issue. The author of the article analyzes that the factors contributing to the development of event have a single compositional direction, and also the Karakalpak version has its own peculiarities.